

АПАЕВА С. Х., МААТОВА Г. О.
Ж. Баласагын атындагы КУУ, Бишкек
АРАЕВА С. Н., МААТОВА Г. О.
J. Balasagyn KNU, Bishkek
apaevasofya@mail.ru
lina.gulnara@gmail.com

КЫРГЫЗ ЖАНА КЫТАЙ ТИЛДЕРИНДЕГИ ӨҢ-ТҮСТӨРДҮН СЕМАНТИКАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Семантические особенности цветообозначений в кыргызском и китайском языках

Semantic features of colors in Kyrgyz and Chinese languages

Бул макалада кыргыз жана кытай тилдериндеги өң-түстөрдүн түпкү мааниси изилденип, анын негизинде кыргыз жана кытай элдеринин образын түзүү аракети көрүлдү. Кыргыз жана кытай тилдеринин өң-түс лексикасын талдоодо кыргыз жана кытай улутундагы адамдын дүйнөсүнүн спецификалык сүрөтүн жаратууга болоору белгилүү болду.

Урунттуу сөздөр: кыргыз; кытай; дүйнө; эл; өң-түс; жакшы; жаман; тил; кара; ак; сары; көк

Статья посвящена созданию образов кыргыза и китайца на основе цветообозначающей лексики. Опираясь на этимологию цветообозначающей лексики кыргызского и китайского языков, можно сформировать специфическую картину мира кыргыза и китайца.

Ключевые слова: кыргызы; китайцы; мир; общество; цвет; положительный; отрицательный; язык; черный; белый; синий.

The article is devoted to the creation of images of the Kyrgyz and Chinese on the basis of color-meaning vocabulary. Based on the etymology of the color-meaning vocabulary of Kyrgyz and Chinese, which can form a specific picture of the world of the Kyrgyz and Chinese.

Keywords: Kyrgyz; Chinese; word; society; color; positive; negative; language; black; white; blue

Ааламдагы баардык нерсе өң-түскө ээ. Биз аларды көрүү сезимибиз аркылуу айырмалап, таанып келебиз. Бул процесс биздин дүйнөнү таанып билишибиз жана ага карата туура мамиле курушубуз үчүн өтө керектүү. Түстөр адамдын кан басымына түздөн-түз таасир этип, ар башкача эмоция берет. Кээ бир өңдөрдү адам жакшы кабыл алып, кандайдыр бир эйфория абалына туш келсе, кээ бири тескерисинче адамдын кыжырына тийип, тынчсызданууну алып келет.

Илимде негизинен 6 гана түс баса белгиленип айтылат. Ал эми калгандары алар менен айкалышкан же аларга окшош. Түстөр адамдын эске тутумун жакшыртат жана биздин кандайдыр бир кубулушка, нерсеге болгон көз карашыбызды толук түрдө өзгөртүп жибериши мүмкүн. Мындай жана жогоруда айтылган мисалдарды изилдей турган колористика илими бар. Аталган илим түстөрдүн адам баласына тийгизген таасирин, өң-түстөрдүн психологиясын изилдейт. Азыркы учурда адамды өң менен дарылоо боюнча мектеп дагы бар экен. Мындай дарыланууну Байыркы Кытайда колдонушкан. Алар денедеги чечек сымал жаралардан арылыш

үчүн кызыл жибекке оронуп, күнгө кактанышкан. Кызыл түс денедеги баардык ооруларды алып чыгаарына терең ишенишкен. Өңдөрдүн концепциясын биринчилерден болуп атактуу немис окумуштуусу, өз учурунун өтө көрүнүктүү мидиги Иоган Вольфанг фон Гете изилдеген. Ал баардык күнүрт өңдөр эс алдырат, ал эми ачык түстөр адамдын сезимин козгойт деген.[4, 553-6] Мисалга алсак биз майрамды, жакшылыкты ачык түстөр менен айкалыштырып элестетсек, ал эми күнүрт түстөрдү такыр башкача кабыл алабыз.

Дүйнөдө өң-түстөрдү ажырата албаган адамдар да бар. Медицинада түстөрдү ажырата албоо илдетти дальтонизм деп аталат. Адамдын көзүнүн торчо кабыгында түстү кабыл алуучу сезгич клеткалардын же колбачалардын үч түрү болот. Алардын ар бири жарык толкунунун узундугуна жараша көк, жашыл же кызыл өңдү айырмалоого сезгич келет. Колбачалар ар кандай узундуктагы жарык толкундарын жуткандан кийин мээге нерв импульстары жеткирилип, адам түстү көрөт. Бирок өң-түстү туура ажырата албагандарда колбачалардын бир же бир нече түскө болгон сезгичтиги төмөндөп же жарык толкунун узундугун

кабыл алуу жөндөмү өзгөрүп кеткендиктен, адам түстү башкача кабыл ала баштайт. Мындай адамдардын көбүнө сары, жашыл, кызгылт сары, кызыл, күрөң түстөрдү айырмалоо кыйынга турат. Андыктан алар кара нандын же сырдын көгөрүп кеткенин көрбөй калышы ыктымал. Ошондой эле ак жумал көк көз кишини кой көз сары кишиден айырмалабашы мүмкүн. Эгер колбачалардын кызыл түстү кабыл алуусу өтө эле төмөндөп кетсе, кызыл роза ага кара болуп көрүнөт. Көк түстү көрбөй калгандар болсо чанда эле кездешет.

Айланага көз чаптырганда, көрүү органы менен мээ маалымат чогултуу үчүн биргелешип иштейт.

Түстөр кандайдыр бир жыйынтык чыгарганга зор таасир этет.

Жемиштин бышкан-бышпаганын, жесе болор-болбосун түсүн карап туруп эле аныктай алабыз.

Күндүн ыраңын, булуттарды карап аба ырайынын кандай болорун боолжолдоп билебиз. Ооба, адамдар өздөрү байкабай эле, тегерегиндеги нерселердин өңүн карап туруп кандайдыр бир жыйынтыкка келишет. Андан сырткары, түстөр сезимди да козгойт.

Адамдар маданиятынан жана каада-салттарынан улам түстөргө ар кандай маани беришет. Алсак, Азиядагы айрым элдер кызыл өңдү ийгилик, майрам менен байланыштырышса, Африканын кээ бир өлкөлөрүндө ал түс аза күтүүнү билдирет. Бирок адамдардын тек жайы кандай болбосун, белгилүү бир түстөр баарына бирдей таасир этет.

Кыргыз эли өң-түстөргө дыкаттык менен мамиле жасаган. Ага байланыштуу өңү жылуу учурап атат, өңү бузулуп калыптыр, өңүнө келип калыптыр деген сөздөрдү жана өң менен байланышкан салыштырууларды көп колдонуп келишет. Кыргыз элинин руханий жана материалдык маданиятында ак түс менен кара түс эң маанилүү орунду ээлейт. Дал ушул гана өңдүн мааниси карама-каршылыкты түзөт: ак-кара; жакшы-жаман; бийиктик-пастык. Фольклордо ак түс менен байланышкан Акмактым, Акмөөр, Аксаткын сыяктуу аял затынын аттары да кездешет. Ак лексемасы өтмө мааниде дагы колдонот. Мисалы: ак жүрөк (чынчыл, оюнда жамандыгы жок), ак кол (кара жумуш кылбаган), ак сөөк (аристократ, бийлик адамдары), эненин ак сүтүн актоо, ак таңдай (акын, импровизатор). Төмөндөгү мисалдардан улам ак түстү кыргыздар

сулуулуктун, тазалыктын, аруулуктун белгиси катары көрүшкөнүн байкаса болот. Ооруканада ак түстүн көп колдонулушу дагы жөн эмес. Медицинада ак түс адамды терс эмоциялардан алыстатып, жан дүйнөнү тынчтыкка алып келет деген түшүнүк бар.[1, 594-597-б]

Кытай тилиндеги ак түс кыргыз илиндеги ак түстүн маанисинин карама-каршысы сыяктуу. Анткени кытай эли аза күтүү күндөрүндө ак өңдөгү кийимдерди кийишет. Сун династиясынын убагында (960-1279-ж.ж) ак түс аза күтүүнүн түсү болуп кабыл алынган. Жоготууга учураган үй-бүлөгө колдоо көрсөтүп ак конвертке (白包, bái bāo) акча салып беришет жана ал үй-бүлөнүн кыздары чачына ак түстөгү кооз жасалгаларды тагынышат. Алар майрам учурунда белектерди эч качан ак кагазга ороп беришпейт жана майрам учурунда ак түстү колдонушпайт. Жакыр жашаган адамдын үйүн ак үй деп аташат. Мындай мисалдардан улам ар улуттун дүйнө таанымы, ишеними, түшүнүгү ар башкача болоорун билсек болот.

Кыргыздарда кара түс караңгылык, өлүм, аза күтүү, кыйынчылык, көңүлсүздүктүк менен байланышкан. Өтмө мааниде: кара мүртөз (ырайымсыз, катаал), кара өзгөй (чыр, орой), ниети кара, кара саноо (арам ойлоо, жамандык).[1, 594-597-б] Бирөөгө жалаа жаап, артынан туура эмес сөздөрдү сүйлөгөндө, каралоо максатында айтылды же болбосо кара пиар деп айтабыз. Бирок “кара кыргыздар” деген сөздүн этимологиясы алп, күчтүү кыргыздар деген маанини түшүндүрөт. Ушул сыяктуу талаш маселелер кыргыз тилинин кээ бир сөздөрүнүн түпкү маанисин аныктоодо талаш пикирлерди жаратат.

Кытайларда дагы кара деген сөз ыплас нерселерди билдирет. Алардын бир нечеси: “黑心”- кара жүрөк адам, “黑社会”- кылмышкер, “黑手” - жамандык.

Кара жамандыкты билдиргендиктен кытайлар кара чайды “黑茶” кызыл чай “红茶” деп айтышат. Алар өлгөн адамдын гана сүрөтүн кара рамкага салышат же четин кара сызык менен чийип коюшат. Ал эми кара өңдү кийинген адамды айбаттуу, оор басырыктуу деп кабыл алышат. Байыркы мезгилде кара түстөгү кийимди окумуштуулар кийишкен.

Өңдөрдүн сын-сыпатын күчөтүп же өтө жогору же өтө төмөн экендигин белгилеш үчүн кыргыз тилинде сын атоочтун

даражаларын колдонобуз. Мисалы күчөтмө даражада - чымкый кызыл, кыпкызыл, басандатма даражада-кызгылт, кызгылтым. Ал эми кытай тилинде болсо кыпкызыл деген күчөтмө даражаны билдириш үчүн “红红-кызыл кызыл деп эки ирет кайталашат. Дүйнө элдеринде оттун илеби баардык нерсени жок кылып кое турган чоң күч, коркунучту түшүндүрсө, кытайларда дагы кызыл түстү отко салыштырышат, бирок тескерисинче жакшылыкты билдирет. Эң биринчи табылган иероглифтер кызыл түстө болгон. Кытайлар баардык майрамдарында кызыл түстү колдонушат жана кызыл түстөгү конверттерге акча салып, өспүрүм курактагы балдарга белек кылып беришет. Кызыл түс кытай элинде жеңишти, аялзатынын сулуулугун билдирет дагы, терс энергиялардан арылтып, жамандыктан коргооруна ишенишет. Кызыл түс кытайлардын сүйүктүү түсү. Кызыл түскө көңүл бурбай коюу мүмкүн эмес. Ошондуктан улам жашообузда баса

*Күн батыштын жагында
Кызылбаш бар, тарса бар,
Ашка келсе анча көп
Алакандай Анжыян
Ага буруш кандай кеп*

Тарыхта (16-к.) Ирандагы ислам дининин бир багытын түзгөн шийиттер сунниттер менен согушкан учурда айырмаланып туруш үчүн кызыл баш кийим кийип жүргөндүктөн «Кызылбаш» деп аталган.[5, 587-6]

Кызыл-чок - кытай жана калмак башкаруучуларынын баш кийиминдеги мансабын көрсөтө турган атайын белги. Радлов жазып алган вариант боюнча ата-энеси жана эли мусулман болууну каалабаган соң Алмамбет кыргыздарды көздөй «кызыл чоктуу ойроттун канын өлтүрүп» (Радлов жазып алган вариант) качат.[5, 587-6]

Ал эми көк түс асман, суу менен салыштырылып, тынчтыкты жана бейпилдикти билдирет. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик желегинин түсү көк болмок, бирок Кыргызстандын кээ бир аймактарында көк түс аза күтүүнү билдиргендиктен мамлекеттик туу кызыл түстө болот деп чечим кабыл алынган. Кандай болгон күндө да, байыртадан бери эле көк түс элдин биримдиги, түбөлүктүү жашоосу менен тыгыз байланышта каралып келет. «Манаста» жоокерлердин

белгилей турган маалыматты, кээде коркунуч алып келе турган нерсени алдын алуу максатында кызыл түс менен беребиз. Мисалы: жол эрежелеринин белгилерине; жол чырактардагы кызыл түс токто дегенди билдирет; Эң кызыктуусу кызыл түс адамдарга кандай таасир, берсе аныбарларга дагы ошондой таасир калтырат экен. Анын таасири зор жана зат алмашууну, дем алууну тездетип, кан басымын жогорулата турган касиети бар. Кыргыз элинде кызыл түс бир жагынан мамлекеттин күчүн, майрамды, жакшы маанайды, сулуулукту, сүйүүнү билдирсе, бир жагынан коркунучту билдирет. Кызыл өңдөгү желек кыргыздар көчмөн турмушта жашап жүргөн мезгилде эле мамлекеттик желек болуп саналган. Кыргыз элинин көөнөргүс мурасы болгон “Манас” эпосунда кызыл этимологиясы менен байланышкан топонимдер көп кездешет. Мисалы: Кызылбаш - этноним. Эпосто Көкөтөйдүн ашына чакырылган элдердин бири катары эскерилет:

кийимдери көпчүлүк учурда «көк» деп көрсөтүлөт. «Көк темирден туулга, Төбөсүндө жаркылдап», же «Жалаң темир торгой көз, көк темир зоот кийгизип». Бул кийимдин өңү-түсүн белгилебестен диний түшүнүктөн келип чыккан болуу керек. Эң байыркы түрк урууларынын арасында кеңири тараган «Көк теңирге» сыйынуу «Манас» эпосунда да учурайт. «Төшү түктүү жер урсун, Төбөсү ачык көк урсун». Бул жердеги «көк» деген өң - түстү туюндуруучу экинчи мааниси асмандын өңү-түсүн айтып жатат. Ыйык көрүшкөн «көк» деген термин элдик оозеки

чыгармаларындагы окуяларга, аталыштарга кирип кетиши закондуу көрүнүш.[5, 536-6] Кызыктуу фактыга көңүл бурсак кытай элинде көк түс болгон эмес. Көк түстү алар жашыл түс менен бирдикте карашкан. Сөзмө сөз которсок青 [цин] көк-жашыл. Алар үчүн көк түс ыйык түс болгон. Кытай империясында элдер асманга сыйынышкан жана көк түс асмандын түсү менен айкалышкандыктан сыйынчу жайлардын шыптарын көк боёк менен боёшкон. Бул түс жаңыланууну, өнүгүүнү билдирет. Бирок

көк менен жашыл аралашкан түстү

Байыркы Кытайда сары түс дүйнөнүн борборун билдирген жана Хуанди императордун түсү болуп келген. Сары түстөгү кийим кийүү “黄袍加身” өлкө башчыга түздөн-түз каршы чыгуу, анын бийлигине баш көтөргөндүгүн билдирген жана алардын башы дароо алынган. Императордон бөлөк эч ким сары түстө кийинбеши керек экени жөнүндө буйрук кылынган, ошондон улам карапайым элдердин арасында кызыл түс көп колдонула баштаган.[3, 36-б]

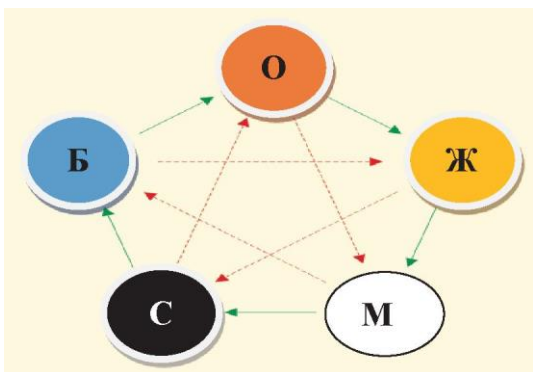
Кыргыздарда дагы сары түс бийликтин түсү менен тыгыз байланышта болуп келген. Негизи эле көчмөн элдерде сары лексемасы менен байланышкан уруулар дагы кездешпей койбойт. Мисалга алсак сарыбагыш, шира (сары). Сары түс борбор менен символдоштурулуп, борбордук бийликти билдирген. Ошондой эле “Манас” эпосунда сары түс менен байланышкан жер-суу аттары, каарман-дардын аттары, тулпарлардын аттары айтылып өтөт. Мисалы: Сарала Алмамбеттин жоого минген жана байгеге чапкан тулпары. Эпосто тулпар менен анын ээсинин ортосунда магиялык жагымдуу байланыш бар экени чагылдырылган.

Саргыл-эпизоддук кейипкер, бий. Сатайдын атасы. Баймырзанын айылын чаап алганы эскерилет.

Сары-Талаа - топоним. Каныкей Тайторуну Семетейге төлгө катары чабуу үчүн «Кең Букардын Сары-Талаасында» таптайт. Сары-Талаа илгерки Букаранын тегерегиндеги ээн жер болушу мүмкүн. [6,

туруксуздук деп түшүнүшөт.

286-б]. Өң-түстөр жөнүндөгү маалымат байыркы кытай элинин “Ицзин” (Книга перемен) адабиятында кездешет. Анда кытай эли дүйнөнү беш бурчтуу призмага, беш категорияда бөлүп карашкан. Алар: дарак, от, суу, жер, металл. Ушул беш элемент менен беш түстү байланыштырып дүйнөнүн сүрөтүн түзүшкөн. Күн чыгыш тарапка Хуанхе дарыясынын төмөнкү агымындагы аймактар кирген жана ал жакта калың токойлор көп болгондуктан көк-жашыл түс 青 [цин] менен белгиленген. Түштүк тарапка күн жакшы тийгендиктен аны от менен байланыштырышып кызыл түс 红 [хун] менен боёшкон. Күн батыш тарапта Азиянын бийик тоолорунда металл иштетилген жана тоодогу аппак мөңгүлөр, ал жердин суугу менен байланыш-тырылып ак 白色 [bái sè] - аза күтүү түсү менен белгиленген. Түндүк тарапта чоң суулардын түбү терең болгондуктан ал суулар кара болуп көрүнгөн, ошондон улам кытайлар ал сууларды кара суу деп аташып, кара түс 黑色 [hēi sè] менен белгилешкен. Амур дарыясынын кытайча Хэйлунцзян 黑龙江 (кара суу) деп берилиши дагы жөн жерден эмес экенин байкайбыз. Эң акыркы бешинчиси – борбор Кытай болгон. Аны сары түс 黄色 [huáng sè] менен белгилешкен. Аتكени Кытайга Борбор Азиянын чөлдөрүнүн кумдары учуп келип, жер ошондон сары түстө көрүнгөн. Ошондон улам жер менен байланыштырышып, бийликтин, чоң империянын символу болгон сары түскө боёшкон.[2, 1066-б]

Кыргыз тилинде жеке эле өң-түстөрдүн гана эмес жалпы эле кыргыз тилиндеги сөздөрдүн түпкү маанисин, башкача айтканда этимологиясын изилдөө боюнча адабияттардын дээрлик жоктугу өкүндүрөт. Кыргыз тили гана эмес, жалпы эле түрк

тилдериндеги сөздөрдүн алгачкы негизин аныктоо көптөгөн кызыктуу фактыларды ачыкка чыгараар эле жана келечектеги жаштар үчүн эң баалуу материал болуп бермек.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз жана кытай лексикасында өң-түстөрдүн семантикалык мааниси бирде окшошуп кетсе, бирде карама-каршылыкка учурайт экен. Албетте, бул мыйзамдуу түрдөгү көрүнүш. Анткени ар бир элдин өзүнүн

тарыхы, ишеними, жашоо шарты, маданияты, улуттук психологиясы, дүйнө таанымы ар башкача болот эмеспи. Бул макаладан төмөндөгү ой дагы бир ирет тастыкталды.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Арапова Г.У. Цветовая картина мира в кыргызском языке// Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 1-4. – С. 594-597-бет;
 2. Большой китайско-русский словарь, тт. 1-4 / Под ред. И.М. Ошанина. М.: Наука, 1983, 1066-бет ;
 3. Бочкарева Н.В. Цветообозначения в китайском языке // Культурно-языковые контакты: Сборник научных трудов. 2004. - № 6, 33-38-беттер;
 4. Гёте И.В. Избранные труды по естествознанию. М.: Изд -во АН СССР, 1957. 553-бет;
 5. "Манас" энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. 1-т. ISBN -5-89750-013-4;
 6. "Манас" энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. 2-т. ISBN -5-89750-035-5;
 7. Сөз санжырасы (кызыл сөзү жөнүндө) // Мугалимдер газетасы. 1985, -№24;
- Рецензенты:** *Имазов М. Х. – доктор филологических наук, профессор НАН КР*
Хавва Ф. Н. – кандидат филологических наук, доцент НАН КР